

**Koniec starego świata – początek nowego.
Społeczeństwo Górnego Śląska
wobec pierwszej wojny światowej (1914–1918).
Źródła i metody.**

Gliwice, 20–22 czerwca 2013 r.
(sprawozdanie z konferencji)

W gościnnych murach Muzeum w Gliwicach odbyła konferencja naukowa poświęcona problemom badawczym związanym z I wojną światową na Górnym Śląsku. Obok Muzeum i Państwowego Instytutu Naukowego - Instytutu Śląskiego w Opolu do zorganizowania jej przyczynił się katowicki Oddział Instytutu Pamięci Narodowej oraz Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg. Spotkanie mogło się odbyć dzięki wsparciu finansowemu Polsko-Niemieckiej Fundacji na rzecz Nauki oraz Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Pierwsza wojna światowa stanowiła w dziejach świata i Europy wieloraki przełom. W ciągu tych kilku lat zwyciężyły bądź pojawiły się i zaczęły dominować, przynajmniej w naszej części kontynentu i na Śląsku, zjawiska społeczne i kulturowe, które były obecne w całym tzw. krótkim XX w. i które zadecydowały o tym, że nazywa się go wiekiem ekstremów i totalitaryzmów, obozów i czystek etnicznych oraz innych tragicznych zjawisk.

Spotkanie miało charakter warsztatu i zgromadziło blisko 30 historyków z Polski i z zagranicy. Jego celem było zainicjowanie projektu badawczego, który zostanie poświęcony przemianom społecznym na Górnym Śląsku w okresie pierwszej wojny światowej i zmianom wywołanym tym konfliktem.

Organizatorzy spotkania poprosili uczestników, aby poszczególne referaty koncentrowały się na dwóch obszarach. Po pierwsze na wpływie wojny na grupy narodowe, religijne i szerzej społeczne (także te specyficznie wojenne – żołnierzy i jeńców) oraz trwałe zmiany w ich funkcjonowaniu, których przyczyna leżała w konsekwencjach kataklizmu wojennego. Drugą płaszczyzną analizy miały stać się instytucje społeczne i również różnorodne skutki wojny obserwowane w ich działalności, szczególnie długookresowe i strukturalne.

Punktem wyjścia do tych rozważań miała stać się próba przedstawienia „wojny przed wojną”, czyli procesów narastania militaryzacji przestrzeni społecznej i dominacji postaw odwołujących się do kultury strachu. Nie tyle podsumowaniem spotkania, co podkreśleniem rangi tego wydarzenia stały się referaty wygłoszone w ramach sesji: „Wojna po Wojnie”, która miała zostać poświęcona analizie wpływu doświadczeń wojennych na wybrane grupy.

W tych ramach metodologicznych każdy z referatów krótko przedstawiał problem badawczy, stan i charakter źródeł do poszczególnych zagadnień oraz pozwalał zaproponować metody badawcze właściwe dla tej problematyki, co stanowiło punkt wyjścia do wspólnej dyskusji.

W imieniu organizatorów te założenia i cele konferencji przedstawił dr Bernard Linek (PIN-Instytut Śląski w Opolu). On również rozpoczął pierwszą sesję referatem pt.: „Górny Śląsk na przełomie XIX i XX w. jako obszar konfliktów społecznych i narodowych”. Podjął w nim próbę oceny zagrożeń dla spójności i funkcjonowania państwa niemieckiego wynikających z konfliktów z trzema „wrogami Rzeszy” w postaci Kościoła katolickiego,

sojaldemokracji i ruchu polskiego. W konkluzji podkreślił, że w każdym z tych przypadków państwo niemieckie odniosło co najwyżej połowiczny sukces, ale nie zagrażało to jego trwaniu, pod warunkiem stosownych koncesji, idących w stronę jego demokratyzacji. W drugiej części referatu wskazał – w kontekście decyzji Niemiec o udziale w pierwszej wojnie światowej – na istotniejsze zagrożenia dla funkcjonowania Rzeszy Niemieckiej w postaci podstawowych punktów odniesienia państwa w osobie cesarza i zwycięstwa sedańskiego, gloryfikujących militarizm, radykalizacji społecznej i nowego, antydemokratycznego nacjonalizmu oraz początków masowego społeczeństwa, które łatwo poddawało się obróbce, co było widoczne w frenetycznym poparciu wojny przez szerokie kręgi społeczeństwa niemieckiego, także na Górnym Śląsku.

W dyskusji zebrani koncentrowali się na wydarzeniach z lata 1914 i powszechności ówczesnego entuzjazmu wojennego. Podkreślono jednostronność dostępnych źródeł: prasy i relacji elit „literackich” (B. Linek) oraz szybkie opadanie euforii, nawet wśród elit (S. Rosenbaum).

W związku z problemami zdrowotnymi referat Krzysztofa Gwoźdźca pt. „Militaryzacja sfery publicznej przed 1914 r.” odczytał S. Rosenbaum. Referat po przedstawieniu definicji tytułowego terminu i umieszczeniu go w kontekście Rzeszy Niemieckiej i rejencji opolskiej skupił się na egzemplifikacji tego zjawiska na przykładzie działalności dwóch rodzajów organizacji: bractw strzeleckich oraz związków kombatanckich (*Kriegervereine*). Dr Gwoźdź skupił się na społecznym wymiarze ich funkcjonowania oraz udziale w tworzeniu symbolicznego wyposażenia państwa. Przedstawił również podstawowe źródła do tego tematu, z podkreśleniem ich stosunkowej kompletności i różnorodności oraz możliwości badawcze związane z takim kompendium. Uczestnicy spotkania podjęli dyskusję na temat różnic pomiędzy starymi (np. bractwa strzeleckie) a nowymi (*Flottenverein*) organizacjami militarystycznymi. Ich przyczyn upatrywano w zmianach ideologicznych oraz w różnicach pokoleniowych.

Ze względów organizacyjnych już w tej sesji wystąpił Dawid Skrabania (Ruhr Universität Bochum), który przedstawił problem relacji migrantów z Górnego Śląska w Zagłębiu Ruhry do swojego „hajmatu” w okresie I wojny światowej. Tytułem wprowadzenia przypomniał krótko historyczny kontekst tych migracji i scharakteryzował tamtejszych Górnoszlązaków pod względem kulturowym. Następnie skonstatował brak tradycyjnych źródeł do analiz historycznych, co związał z zaprzestaniem śledzenia ruchu polskiego przez policję oraz propagowanie jedności narodowej przez prasę. Zastanawiając się nad źródłami alternatywnymi do tego tematu wskazał na użyteczność różnego rodzaju świadectw osobistych i kontaktów z pasjonatami historii lokalnej. Dyskusja toczyła się wokół przydatności wspomnianych źródeł dla poznania historycznego.

Drugą sesję, noszącą tytuł „Grupy wobec Wojny”, rozpoczął Marcin Jarząbek (Uniwersytet Jagielloński) z referatem pt. „Górnoszlązacy – żołnierze I wojny światowej. Rekonesans badawczy”. Podkreślił znikomy stan naszej wiedzy na temat udziału żołnierzy górnoszląskich w tym konflikcie, co związał z odmiennymi charakterami pamięci polskiej i niemieckiej, w których to zagadnienie ulega marginalizacji. Mimo to pokusił się o postawienie szeregu pytań badawczych, na które będzie można udzielić odpowiedzi dopiero po pogłębionej kwerendzie. W zasadniczej części wypowiedzi przybliżył różne kategorie źródeł, które mogą zostać wykorzystane do przedstawienia tego tematu, począwszy od źródeł

cywilnych, jak landratury czy akta szkolne, przez źródła wojskowe (przede wszystkim pośrednie i znajdujące się poza granicami Polski), po źródła materialne. Dyskusja koncentrowała się wokół definicji Górnoszlązaka i wpływu armii pruskiej na jego tożsamość oraz przyczyn niepamięci o tym okresie w dziejach regionu.

Innej grupy „wojennej” dotyczył referat dr. Piotra Stanka (Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Opolu-Łambinowicach), który przedstawił stan naszej wiedzy o losie jeńców wojennych na Górnym Śląsku. Referent podkreślił, że stosunkowo prosta struktura obozów i charakter zatrudnienia (zdecydowana większość w przemyśle ciężkim) nie ma przełożenia na stan obecnej wiedzy o tym zagadnieniu, co związało z dominacją pamięci o tragedii jeńców II wojny światowej. Doktor Stanek drobiazgowo omówił obecność tego problemu w literaturze historycznej (naukowej i wspomnieniowej), różnorodne źródła do tego zagadnienia i sformułował kilka postulatów badawczych. Zebrani wyrazili uznanie dla stanu wiedzy dr. Stanka i podjęli dyskusję o warunkach pracy i życia w obozach jenieckich w trakcie I i II wojny światowej.

Nielicznej, acz wpływowej grupie, poświęcił swe rozważania Jakub Grudniewski (Archiwum Państwowe w Katowicach), rozpoczynając tym samym drugą sesję poświęconą grupom. Skupił się na górnośląskiej elicie urzędniczej. Zgodnie z założeniami spotkania przedstawił stan literatury przedmiotu, która w przypadku polskim tylko w znikomy sposób recypowała powojenną literaturę zachodniemiecką oraz stan źródeł, które choć obszerne, to rozrzucone są po różnych archiwach w Polsce i Niemczech. Część referatu autor poświęcił na zdefiniowanie różnych elit oraz przełożenie tej definicji na sytuację na Górnym Śląsku. Debata po referacie dotyczyła zasadności takiego a nie innego ograniczenia elity urzędniczej oraz reprezentatywności jej dla regionu i badanych zjawisk. Zebrani podjęli również problem relacji pomiędzy elitami urzędniczymi a wojskowymi w trakcie wojny i ich konsekwencji.

Losom kolejnej grupy wojennej: burżuazji, poświęcił swe rozważania Kai Struve (Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg). Rozpoczął je od podkreślenia istotnych różnic w definiowaniu tej grupy i jej członków w historiografii niemieckiej i polskiej. Następnie podjął próbę przedstawienia zmian wywołanych wojną w sytuacji niemieckiego *Bürgertum*. Na zakończenie sformułował katalog pytań badawczych dla losów tej grupy w latach 1914-1918 na Górnym Śląsku. Debata zebranych koncentrowała się wokół wpływu wojny na losy górnośląskiej burżuazji/mieszczactwa oraz różnicach narodowych w obrębie tej grupy.

Jako pierwszy referat w kolejnej sesji, mieszanej, dotyczącej zarówno „Instytucji”, jak i „Grup”, został odczytany przez Piotra Solgę referat dr. Jamesa Bjorka (King's College London) dotyczący parafii katolickich. Autor referatu skupił się na losach wojennych dwóch dekanatów: królewskohuckiego i mysłowickiego, znajdujących się w industrialnej części regionu, które po wojnie znalazły się w granicach Polski. Podkreślił zły stan źródeł bezpośrednich do tego tematu, gdyż w aktach kościelnych niekiedy brakuje jakichkolwiek adnotacji o losach parafii w trakcie wojny. Omówił następnie wpływ konfliktu zbrojnego na postawy księży oraz na życie religijne, oceniając go jako stosunkowo niewielki. W ożywionej dyskusji podjęto debatę o długotrwałych konsekwencjach wojennych i ich wpływie na postawy narodowe. Również tutaj przeważały głosy, że Kościół katolicki i jego parafie dobrze broniły się w regionie przed prądami modernistycznymi i związanymi z nimi ideologiami.

Kwestiom wpływów procesów modernizacji społecznej na wspólnotę wiejską poświęcił swój referat Andrzej Michalczyk (Ruhr Universität Bochum). Wcześniej podkreślił, że mieszkańcy wsi to niejednorodna grupa, choć związana poczuciem wspólnoty, która w złożony sposób reagowała na problemy wojenne. Za kwestie godne przebadania uznał wpływ mobilności społecznej na zmiany na wsi, zmiany ról społecznych, wywołane poborem mężczyzn do wojska oraz relacje wspólnoty wiejskiej z instytucjami i ideologiami zewnętrznymi, szczególnie państwem i nacjonalizmem. Debata uczestników poświęcona była zmianom w obrębie społeczności wiejskiej w trakcie wojny i jej relacjom z miastem. Kolejni dyskutanci wskazywali różne źródła potencjalnie przydatne do przedstawienia tej społeczności.

O doświadczeniach wojennych reprezentantów ludności polskiej przedstawiła referat dr Adrianna Dawid (Uniwersytet Opolski). Zaznaczyła, że ze względu na stan literatury przedmiotu przyjęła perspektywę elit polskiego ruchu narodowego i miejsca tego wydarzenia w ich wspomnieniach. W konkluzjach podkreśliła, że trzeba ostrożnie podchodzić do takiej kategorii źródeł i wymagają one szerszej weryfikacji. Dyskusja toczyła się wokół wartości przywołanych źródeł oraz innych materiałów, które pomogłyby nakreślić pełniejszy obraz losów tej grupy w omawianym okresie.

Podsumowując pierwszy dzień obrad dr K. Struve ocenił, że dotychczasowe wystąpienia i rozmowy pokazują jak nośnym i interesującym może być projekt opisu polityczno-społecznego kontekstu I wojny światowej na Górnym Śląsku. Podkreślił wartość pomysłu poruszania tematyki historii regionalnej z perspektywy poszczególnych grup i instytucji społecznych. Takie spojrzenie pozwala dostrzec, że to, co zwykle przedstawia się jako wstęp do katastrofy XX w., mogło mieć też inne wymiary lub przejść „obok”, niemal bez poważnych skutków – co przedstawił chociażby dr J. Bjork. Zachęcił do zapoznania się z podobnymi projektami w innych regionach Niemiec i Polski, w poszukiwaniu zarówno wyników, jak i hipotez oraz do patrzenia na wojnę również z perspektywy narodów – niemieckiej klęski, ale też polskiego triumfu. Kończąc wypowiedź zauważył również, że ważnym wyróżnikiem Górnego Śląska są tu cezury czasowe, które nie zamykają się w okresie samej wojny, ale obejmują też lata 1918-1922, w związku z czym pytaniem otwartym pozostaje rozmiar całego projektu.

Drugi dzień warsztatu rozpoczął S. Rosenbaum, który przedstawił referat dr Barbary Kalinowskiej-Wójcik o losach Żydów górnośląskich w trakcie I wojny światowej. Autorka nakreśliła dzieje tej grupy na tle miejsca i ról społecznych wszystkich Żydów niemieckich. Podkreśliła, że dla całej grupy okres wojny stanowił o wiele większy przełom, niż w przypadku innych wspólnot religijnych. Żydzi, po początkowej euforii całego społeczeństwa, która nie była obca i przedstawicielom tej grupy, w miarę niepowodzeń wojennych zaczęli pełnić rolę kozła ofiarnego. Rosnący antysemityzm doprowadził do pogromów, które miały miejsce jednak dopiero po podziale regionu. Druga część wypowiedzi poświęcona została źródłom do tematu, które są rozproszone po całym świecie. Zebrani podjęli debatę o cezurach projektu i możliwości przesunięcia ich na rok 1922 oraz o innych możliwych cezurach i ich skutkach dla projektu.

Referat przygotowany przez dr. Macieja Borkowskiego (PIN-Institut Śląski), poświęcony miastom górnośląskim został omówiony przez dr A. Dawid. Stwierdziła ona, że autor problem rzeczywistości wojennej omawia jedynie z perspektywy Opola i koncentruje

się na drobnych ogłoszeniach prasowych, w efekcie czego dokładnie przedstawia życie codzienne jedynie ówczesnej stolicy Górnego Śląska. W ożywionej dyskusji zebrani krytycznie odnieśli się do wybiórczego traktowania źródeł do dziejów miast górnośląskich, podkreślając jednocześnie rangę tego tematu dla pełnego przedstawienia historii regionu.

W sesji tej przedstawił swoje refleksje również dr Grzegorz Bębik (IPN Katowice) w referacie zatytułowanym: „Rola wojska w regionie przed 1914 r.”. Po analizie skąpej literatury przedmiotu oraz szczątkowo zachowanych źródeł przedstawił rozmieszczenie wojsk cesarskich w rejencji opolskiej. W drugiej części referatu skupił się na rolach społecznych odgrywanych przez wojsko pruskie w wymiarze militarnym, gospodarczym i społecznym w poszczególnych miejscowościach. Zebrani wyrazili uznanie dla wiedzy referenta, w szczególności w kontekście braku źródeł do tego tematu. Dyskusja toczyła się wokół relacji wojska z otoczeniem społecznym i jego wpływu na różnorodną integrację regionu z resztą państwa niemieckiego.

Kolejną sesję rozpoczął referat dr Joanny Lusek (CMJW w Opolu-Łambinowicach) poświęcony szkole. Autorka zaznaczyła, że praktycznie nie ma szerszych opracowań dziejów szkół na Górnym Śląsku w tym okresie, pomimo szerokiej i dobrze zachowanej bazy źródłowej. Składają się na nią różnorodne sprawozdania i kroniki oraz materiały ikonograficzne. Po omówieniu rozmieszczenia tych źródeł skupiła się na analizie podstawowych pól badawczych związanych z tym zagadnieniem. Zaliczyła do nich m.in. przemiany w funkcjonowaniu samej szkoły, zmiany w sposobie nauczania oraz niekiedy długotrwałe efekty indoktrynacji poprzez szkołę. Dyskutujący nad referatem skupili się nad innymi źródłami do tego tematu (np. prace maturalne) oraz możliwymi podejściami badawczymi z perspektywy szkoły i związanych z nią grup (wpływ nauczycieli).

Zbliżonej problematyki dotyczył referat wygłoszony przez Joannę Popandę (Muzeum Historii Katowic), która zajęła się tzw. *Heimatfrontem*. Już na wstępie zaznaczyła wyjątkowość konfliktu z lat 1914-1918, gdyż po raz pierwszy granica między obszarem działań militarnych a obszarem cywilnym była tak płynna i nikła. Autorka przedstawiła zagadnienia wchodzące w ramy działań prowadzonych na „froncie ojczyźnianym” oraz związane z ich charakterem nadmiar różnorodnych źródeł, począwszy od prasy, przez archiwa państwowe, po różnorodne kroniki i archiwa stowarzyszeń. Co prawda w literaturze górnośląskiej temat ten nie doczekał się szerszego opracowania, ale stosunkowo dobrze problem ten został zanalizowany dla innych obszarów ówczesnych Niemiec. W dyskusji poruszano znaczenie innej, muzealniczej perspektywy badawczej, widoczne już w doborze źródeł oraz kwestie związane z definicją i zakresem terminu *Heimatfront*.

Oddziaływaniu wojny na kopalnie i huty górnośląskie, a przede wszystkim na pracujące w nich wspólnoty robotnicze, poświęciła swój referat Beata Piecha van Schagen (Chorzów). Skupiła się ona na różnego rodzaju zjawiskach dezintegrujących, które zostały wywołane wojną i powołaniem do wojska dużej liczby górników i hutników, których zastąpiono kobietami, młodocianymi i innymi nowymi grupami. W drugiej części referatu skupiła się na trudności metodologicznych, związanych z ustaleniem charakteru i głębokości tych przemian w ramach wskazanych grup. Dyskusja zebranych toczyła się wokół tego ostatniego problemu oraz wokół prób odbudowy tradycyjnej/przedwojennej kultury robotniczej w okresie międzywojennym.

W związku z nieobecnością dr. Michała Witkowskiego, którego zatrzymały względy rodzinne (tekst został dołączony do publikacji) ostatnią sesję pt.: „Wojna po Wojnie” otworzył Bogusław Tracz (IPN Katowice) referatem dotyczącym kultury pamięci. Podkreślił odmiennosc polskiej i niemieckiej pamięci. Ta pierwsza zauważa z okresu wojny jedynie „czyn legionowy”, który jest częścią kultu Piłsudskiego. Autor referatu zaproponował typologię upamiętnień i ich chronologię oraz przedstawił podstawowe źródła do tego tematu: nosiciele pamięci i jej nośniki. Dyskusja toczyła się wokół nośników pamięci oraz przyczyn takiego charakteru pamięci narodowych.

Tematyki miejsca wojny dotyczyła również wypowiedź prof. Wojciecha Kunickiego (Uniwersytet Wrocławski), który skupił się na umieszczeniu niemieckiej literatury górnośląskiej na styku między regionalizmem a obecnością w piśmiennictwie I wojny światowej. Zaznaczył, że dominantą Górnego Śląska i jego literatury międzywojennej był plebiscyt i powstania, co prowadziło do marginalizacji wątków pierwszowojennych. W drugiej części wypowiedzi przedstawił najważniejszych autorów i ich utwory traktujące o tym okresie. Debata koncentrowała się wokół faz literatury górnośląskiej omawianego okresu oraz ich cech charakterystycznych.

Problematyce niemieckich paramilitarnych organizacji działających w prowincji górnośląskiej poświęcił swój referat Matthias Lempart (Berlin). Przy ogólnym opisie sytuacji prowincji zaakcentował relatywizm „złotego okresu” lat 1923-1929, gdyż i wtedy nie brakowało potężnych wstrząsów społeczno-politycznych oraz trwała psychoza powstańcza. W zasadniczej części zaprezentował główne organizacje paramilitarne w dwóch aspektach: czasowym i polityczno-funkcyjnym. W ostatniej części wypowiedzi skupił się na źródłach. Chociaż poza mało wiarygodnymi wspomnieniami nie ma zbyt wielu źródeł bezpośrednich do działalności tych organizacji, to dużo informacji przynoszą sprawozdania różnorodnych organów państwowych.

Na zakończenie konferencji głos zabrał Sebastian Rosenbaum (IPN Katowice), który przedstawił referat pt. „Wojna opowiedziana”. Omówił w nim główne kategorie analityczne związane z różnymi narracjami oraz dokonał krótkiego przeglądu źródeł i wskazanej metodyki dla historycznego opracowania tego rozległego materiału. Zaznaczył, że jeśli w przypadku prasy i pocztówek problematyka badawcza związana jest z wyborem podejścia do tych źródeł, to wątpliwa jest użyteczność różnego rodzaju wspomnień, które pisane zazwyczaj kilkadziesiąt lat po wydarzeniach pierwszowojennych traktowały je marginalnie.

Magister Rosenbaum podjął się również krótkiego podsumowania całej konferencji. Wskazał, że popularne przekonanie, iż brakuje źródeł do przedstawienia dziejów Górnego Śląska w okresie I wojny światowej wielokrotnie znajduje potwierdzenie, ale przede wszystkim w przypadku źródeł bezpośrednio traktujących o badanych grupach bądź instytucjach. Przy głębszych kwerendach, sięgnięciu po inne, niekiedy alternatywne kategorie źródeł i temu problemowi można w zadawalający sposób zaradzić. Luka w historiografii górnośląskiej jest do uzupełnienia. Żeby ją wypełnić potrzeba raczej działań organizacyjnych: zdobycia środków na badania i skompletowania zespołu. Wypełnienie tego obrazu ma istotne znaczenie nie tylko dla historiografii narodowych, ale nawet – ze względu na znaczenie regionu w tych latach – także dla historiografii europejskiej.